

GONDOLATOK *DUSKA* SZAVUNK ELAVULÁSI FOLYAMATÁRÓL

Horváth Judit

1. A szókészletteni és jelentéstani szakirodalomban elég szűken tárgyalják a szó elavulásának jelenségét. (vö. Horger Antal: A nyelvtudomány alapelvei, Bp. 1926. 68-74, Balassa József: A szavak halála a magyar nyelvben: Nyr. 63. 1-7.) Bizonyos mértékig érthető is ez, hiszen minden élő nyelv fejlődésének alaptendenciája a bővülés, a tökéletesedés, amely a meglévő elemek továbbfejlesztése útján történik. A nyelvből elavuló szavaknak a száma lényegesen kevesebb, mint a születő újaké. Ha nem így lenne, a nyelv nem tölthetné be alapvető társadalmi funkcióját. (vö. Deme László: A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez: NyK. 54. 10-36.)

A szóelavulást megindító okok vizsgálata mégis fontos és érdekes kérdés, különösen olyan szavak esetében, melyek valaha fontos tagjai voltak a nyelv szókincsrendszerének, használatuk időtartama és gyakorisága számottevő volt. Az ilyen szavak elavulása időben hosszan játszódik le, s az elavulást előidéző okok még egy szócsaládon belül is egymásba kapcsolódnak és sokfélék.

A szóelavulás módja kétféle lehet: a szó minden ragos alakja és származéka, a szócsalád összes tagja elavul (pl. *atval* 'mostohaapa', *fial* 'mostohafiú', *nér* 'a nővér, <anyai> nagynéni férje, sógor', *ed* 'gabonaféleség', *húgy* 'csillag'), vagy a szó és családja elavul, de valamely származéka megmarad.

A szóelavulás e második módja két kérdést vet fel: egyrészt azt, hogy milyen ok vagy okok miatt indult meg a szóelavulási folyamat, másrészt azt, hogy mégis miért maradt fenn valamely származéka.

2. E két kérdést vizsgáljuk meg a régi magyar nyelvben sokszor adatolható *duska* (TESz. 1522.) és családjának a történetében.

A szó szláv eredetű. Több szláv szóval összefügghet, pl.: blg. N. *δυσώκ, δυσώκ* 'hörpintés, korty, felhajtás'; szb.-hv. *dúšak* 'lélegzetvétel; hörpintés, korty, felhajtás'; szln. *dúšek, N. dūška* 'ua.'; cseh *doušek* 'ua.'; le. *duszkjem* hsz. 'lélegzetvétel nélkül, egy szuszra' (vö. Kniezsa: SzlJSz. 629.). A magyarban is ehhez igazodott a jelentése: 'az itálnak egy hajtásra való kiivása'. A szó a magyarban legelőször személynévként fordul elő (1522: Petrus Dwska, TESz. I. 693.), de szövegeinkben köznévként kezdetben csak az *iszik* igével kapcsolatos.

Lássunk erre példákat! 1575: "Mikoron kedig Atila immár nagy kazdagon ſzörzet vólna menyekezőt, és nagy vigan lackot vólna az vendégeckel, és duskat iyut vólna vęlec, be méne az ágyas házba az menyafşnyal, és le fekięc. Es minc vtánna à ſoc erős bortól, és az wy házafşgnak ſertelen munkáitól igen meg heuült vólna, el aluęc hanyatá. Es álmaba el erede az orra vére, és à torkába méne allá, és meg tőllęc à torka vęle, és az ōnen verében meg fuladá." (Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairól, Kolozsvár, 1575. 20.1.) 1575: "Duskat inni és frissen táncolni akarok" (Szeg. Theoph. 24:NySz.). 1581: "Duskat auagy versent innia" (Salánki: Erasm. 45:NySz.). 1634: "[A férfiak] Erős bort ne kívánnyanak, duskát ne igyanak" (Tökéletes életre intő elmélekedések 329: NySz.).

A szövegekből látszik, hogy a *duskát inni* szókapcsolat jelentése kezdettől fogva 'sok, nagy mennyiségű ital elfogyasztása' volt. Bár kialakult egy másik jelentése is: 'valakinek az üdvözlésére, egészségére üritett pohár' (pl. 1582: "Eg kőszőnettel egész asztal nepet az duska italra befoglalnak", Decsi: Préd. 24:NySz.), a *duskát inni* szókapcsolatból kiváló *duska* mégis inkább a részegséggel kapcsolatos. 1565: "Bachus ōrdőg asztalán a duska iuo reszegség" (Mel.Sám. 401:NySz.). 1563: "Haggiac el az feidelmec az duska italt, resegeget" (Kár: 2Könyv. 115:NySz.). Gyöngyösi István Chariclia c. köl-

teményében a legrosszabb a szó hangulata:

"Ezzel a' hartz annál inkább újittatik,
A' Hadnagy halála hamar toroltatik:
Köztök a' Nemesis sűrőn kiáltatik,
Vágás, ütés, lövés, seb szaporíttatik.

Minden barátságok méreggé változott,
Bor forr a' fejekben, s onnét származott,
Hogy egymás vérére ki-ki szomjúhozott,
Ugyan-is a' duska ilyen az átkozott."

(Régi magyar költők tára, I. Bp. 1914. 270.)

A *duska* származékai is mindig erősen pejoratív hangulatúak voltak. Ilyen szinonímákat vonultat föl Károlyi Péter a *duskás* szóra: "Részeges, tobzodo, duskás voltam" (1575, Kár: Hal. Xij, NySz.). Nem enyhébb a *duskáz* vagy *duskáskodik* származék jelentése sem: 1723: "Bezzeg semmi jót nem cselekedett, hanem csak evett, ivott, duskáskodott" (Csúzi: Tromb. 110: NySz.); 1630: "Duskáz és zabálódik" (MA: SB. 18: NySz.). Gyöngyösi előbb említett versében is előfordul szavunk, mégpedig nagyon pejoratív jelentésben:

"Ez után elkezdik hamar a' vatsorát,
Kíméletlen hordgyák a' kalmárok borát.
És azzal le-mossák száraz torkok porát,
Nem vélvén, hogy érje azzal sok vég torát.

A' Tracinus vagyon nagy vigadozással,
Vitézi, mind szokás, duskáznak egymással..." (267.)

Nézzük, hogyan magyarázzák *duska* szavunkat és származékait a szótárak! Baróti Szabó Dávid: *Kisded Szó-Tár* (1792): "Duska: ivó-pohár, jerleg, billikom. Duskat inni: mértéketlenül, ökör modonn inni. Duskálni: iddogálni. Duskálkodni: fennyen költeni, vejsztegetni, réjzegeskedni." (34.1.)

CzF. szótárában a *duska* címszóként már nem szerepel, a származékoknak (*duskál*, *duskálás*, *duskálkodás*, *duskálkodik*, *duskás*, *duskáz*, *duskázás*) pedig két fő jelentését magyarázza

részletesen:

1. 'Részegeskedik, dorbézol'; 'részegeskedés, dorbézolás';
2. 'Mint tele gyomru, s jóllakottnak szokása, válogat ételekben, italokban, finnyáskodva'; 'finnyáskodás' (I. 1310.).

A régi nyelvi példák elemzése után megválaszolhatónak látszik első kérdésünk: miért avult el a *duska* szó és a legtöbb származéka. Feltehetően a szó hangulatának nagyfokú elromlása miatt kezdődött meg a *duska* elavulási folyamata.

3. A következőkben azt vizsgáljuk meg, milyen okok játszottak közre abban, hogy a szócsalád *duskál* tagja 'valaminek bővében van' jelentésben fennmaradt.

A szó mai jelentésének kialakulását kétféleképpen magyarázzák. Szarvas Gábor (Nyr. 6:106) szerint a *duskál* jelentésfejlődése a következő: 'iddogál' + 'részegeskedik, fennyen költ, pazarol' + 'bőviben van valaminek'. Horger Antal (Magyar szavak, 42.) véleménye szerint a *duskál* jelentésfejlődésében igen lényeges mozzanat az, hogy az olasz eredetű *dús* 'gazdag, bővelkedő' szó hatása alatt jelentésváltozást szenvedett ('bőven iszik' > 'bőven rendelkezik valamivel'), s így elszigetelődött a *duska* családjától. A későbbi *duskál* hosszú ú-ját is e hatásnak köszönheti. E magyarázatot támogatja a *duskál* alakváltozat is: "Tanully te minden világi jókban uszkáló, turkáló és kincsekben, gazdagságokban duzkálkodó dúz gazdag ettől a kegyes és irgalmas Jesustul" (1756. NySz: 234.), ugyanis a *dús* (< ol. vel. *doš*e, ir.ol. *doge* 'az egykori velencei köztársaság választott államfője') a XV-XVI. századig a NySz. adatai szerint *dúss*-nak hangzott (Simonyi: Nyr. 29:49).

Kétségtelenül meggyőzőnek látszik az, hogy a *duskál* fennmaradásában fontos szerepet játszhatott a *dús* 'gazdag, bővelkedő', s a *duskál* 'bőven iszik' jelentése nagy mennyiséget, sokaságot kifejező mozzanata, és az, hogy a *duska* és származékai hangulat- és jelentésromlásunk miatt megindultak az elavulás útján. Ez azonban önmagában nem magyarázná meg azt, hogy miért éppen a *duskál* alakváltozat élte túl a többi szár-

mazékot, s miért éppen a *duskál*-t kapcsolhatta a nyelvérzék a *dús* etimológiai sorához. A *duskál* a *duská* -ból -l egyszerű denominális igeképzővel keletkezett (vö. munkál, szolgál, kaszál, dajkál, csodál, papol, falul 'a szomszédba jár', nyaral). Az -l a deverbális képzésben egyszerű gyakorító képző (ugrál, dobál, paskol, püföl). Tény, hogy a képzőknek a deverbális képzésben meglévő jelentésmódosító funkciója megfigyelhető a denominális származékokban is, a gyakorító képző itt is duratív vagy frequentatív jellegű cselekvés jelölésére szolgál (pl. kaszál, üvegez). (vö. D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története, 1958. 54). E jelentésmódosító funkció megvan a *duskál* 'időgál' esetében is. A denominális -l képző mellett legtöbbször ugyanahhoz a szóhoz hozzákapcsolódhatott a denominális -z képző is (pl. hálól ~ hálóz, hibál ~ hibáz, ostorol ~ ostoroz, boltol ~ boltoz, stb). Mint láttuk, a *duska* szó családjában szintén volt *duskáz* változat. Ha a denominális -l és -z képzős származékok alakjait vizsgáljuk, kitűnik, hogy a nyelv története során a denominális -z legtöbb származékból kiszorította a denominális -l-t. (Előbb volt *hálól*, mint *hálóz*, *hahotál*, mint *hahotáz*, *hibál*, mint *hibáz*, *boltol*, mint *boltoz*, stb, de később a -z képzős származékok ezeket kiszorították.)

A régi nyelvi adatok alapján a *duskál* ~ *duskáz* páros keletkezésének időrendjére is igaz ez. Ennek ellenére e kettsből a *duskál* maradt fenn. Az oka az lehet, hogy a *duskál* az alapszó elavulása után sem veszítette el szerkezeti motíváltságát, hanem új szerkezeti motíváltságot kapott. Ezt az új motíváltságot két körülmény tette lehetővé: egyrészt az, hogy a *dús* 'gazdag, bővelkedő' jelentéshez közel állt a *duskál* 'bőven iszik' jelentés, másrészt az, hogy a nyelvérzék a *duska* elavulása után a -kál gyakorító képzőbokrót érezhette a szóban a *duskál* 'időgál' gyakorító jelentése miatt. KISS JENŐ például A rábaközi Mihályi igeképzői c. monográfiájában a denominális igeképzőket vizsgálva a -kál gyakorító képzőbokkal alkotott származékok között (*csicsikél* 'elalszik', *kukucskál*, *puszikkál*, *sántikkál*) említi a *duskál* szóalakot is (vö.: NyelvtudÉrt. 69. 56. 1.)

SOME THOUGHTS ON THE OBSOLESCENCE OF *DUSKA*

by

Judit Horváth

There are two ways of the word-obsolescence in a language. The first one is when a word and all of its derivatives become obsolete, and the second when almost all the members of the word-family became obsolete but one or two derivatives survive. This second case propounds two questions. On the one hand what are the reasons of the obsolescence, on the other hand why did some words of the word-family survive.

The *duska* 'hard drinking' and its derivatives (*duskás*, *duskázik*, *duskás*, *duskásság*) died out because their meaning and atmosphere became wrong. Only one member (*duskál*) is still used because its frequentative meaning 'keep on drinking' makes it possible to consider the *-kál* frequentative affix in the word, and because of the meaning of *duskál* 'to drink a lot' the word *duskál* was connected into the etymological line *dús* 'rich in sg'.